

Perceptual Degrees of Aqa Buzurg Mosque-School in Kashan in terms of Mullā Şadrā’s Theory of Substantial Motion

Mahdi Baniasadi Baghmirani^{*}, Seyed Behshid Hosseini^{**}

Azadeh Shahcheraghi^{***}

Abstract

Introduction

According to Mullā Şadrā’s line of thought, the place of perception in architectural spaces goes beyond material dimensions to an inner degree. While architecture has a material structure, it can promote the degree of one’s perception in a gradual motion (based on the theory of substantial motion) to a spiritual degree. An elaboration of this perceptual development requires reference to specific instances. In this research, we focus on mosque-schools because they involve the adjacency of two different uses as well as variety in motions. The discovery of perceptual degrees in mosque-school spaces requires a reexamination of the notion of motion. Although there are different aspects to the concept of motion, within the short scope of this research, we aim to inquire into the place of motion in perceptual degrees of Aqa Buzurg Mosque-School in Kashan by drawing on Mullā Şadrā’s theory of “substantial motion” and perceptual degrees to study types of access and courses of movement in such buildings. Given Mullā Şadrā’s theoretical views, the main problem of the research is as follows: Since people spend time in architectural spaces and move there in physical and mental ways,

^{*} PhD Student in Architecture, Department of Architecture, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran, m.baniasadi@srbiau.ac.ir

^{**} Professor, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, University of Art, Tehran, Iran (Corresponding Author), behshid_hosseini@art.ac.ir

^{***} Associate Professor, Department of Architecture, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran, shahcheraghi@srbiau.ac.ir

Date received: 2022/12/12, Date of acceptance: 2023/01/29

Copyright © 2010, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

how do such spaces gradually elevate people's perceptual degrees from material to spiritual? And given the variety of motions and access in Aqa Buzurg Mosque-School of Kashan, how do they prepare the audience for a spiritual and inner perception of architectural spaces?

This research is distinct from earlier studies in that, in the latter, the issue of motion is either confined to theoretical discussions or merely concerned with the type of physical relations and manners of access in mosque-school spaces, and are less concerned with perceptual concepts in such spaces. In this research, however, perceptual degrees in mosque-schools are studied through a philosophical view of motion and perception.

Method of Research

The present research is qualitative with a descriptive-analytic approach and a case study. In the section on theoretical foundations, we first elaborate the place of theories of exfoliation (*taqshīr*) and substantial motion (*al-harakat al-jawhariyya*) in theoretical parts of Islamic philosophy, and then based on perceptual development, types of motion in architectural spaces are classified, and finally, we draw on these types of motion to expound perceptual degrees in architectural spaces. In the theoretical discussion, types of perceptual paths and access points in mosque-schools are classified, and seven Safavid mosque-schools are compared with fifteen Qajar mosque-schools. In the end, as a case study and in terms of four tenets, the type of motion and perceptual degree in the spaces of Aqa Buzurg Mosque-School in Kashan are studied.

Discussion and Conclusions

The meaning in architecture cannot be fully understood merely through senses. By drawing on Mullā Ṣadrā's thought, we might say that people's deep perception of architectural spaces requires perception to go beyond material dimensions to the spiritual realm. Mullā Ṣadrā refers to this perceptual development as degrees of perception. He brings cogent arguments to show that degrees of perception arise from the substantial motion of the human soul. This perceptual development requires a reexamination of the concept of motion in physical and mental terms in spatial structures. In line with Sadraean theories, motion in architectural spaces primarily belongs to perception of sensory or physical things, but by spending more time in those spaces and with the active presence and activity of the observer, perception is enhanced and the type of the observer's perception reaches an inner spiritual degree.

Conclusion

Perception of architectural spaces owes to motion. According to types of motion and perceptual degrees in this research, four perceptual tenets have been elaborated, which affect people's perceptual capacities. Having studied the movement courses and configurations of twenty-two mosque-schools of Safavid and Qajar eras, this research singles out Aqa Buzurg Mosque-School and studies the movement paths in its religious and educational spaces to define the capacities created by the type of motion in each perceptual tenet of this mosque-school. In the hierarchy of movements of Aqa Buzurg Mosque-School, the first movement is visual in the tenet of pause, and the physical type of movement begins with the tenet of transition. Since the observer just focuses on material elements, it includes sensory perceptions. In the lateral entry corridor (*dālān*), since there is light at the end of the movement path, the mental motion begins. Then in the connection tenet as the heart of the mosque and school, through the disappearance of matter and presence of light, the path is paved for imaginative and rational perceptions. Perception reaches its peak in the unity tenet, and just in the supplication section of the building. This is the point where body and eyes cease moving and only the mind moves. Aided with the rational faculty, the observer can move away from material perception and it is only the inner self that perceives.

Keywords: motion; perception; Aqa Buzurg Mosque-School; substantial motion; perceptual degrees; Mullā Ṣadrā

Bibliography

- Dimari, Nima, Nasim Goli Bagh Bahari, and Mahya Turanpour. 2021. "An analysis of the architectural patterns of traditional houses in Kashan in the design of Aqar Buzurg Mosque-School." *Journal of Research in Islamic Architecture* 9, no. 32: 1-18. [In Persian]
- Esmaeili, Bitā and Akram Hosseini. 2020. "An analysis of the configuration of Iranian mosque-schools in Safavid and Qajar eras." *Journal of Architecture in Hot and Dry Climate* 8, no. 12 (winter): 222-244. [In Persian]
- Falakian, Narjes, Hossein Safari, and Ali Kazemi. 2021. "Morphology of meaning-based architecture by deploying the method of space arrangement: a case study of Ali Mosque in Isfahan." *Bagh-e nazar* 18, no. 96 (summer): 258-274. [In Persian]

- Khatami, Mahmoud. 2011. *An introduction to a philosophy for Iranian art*. Tehran: Asar Honari Matin Publication. [In Persian]
- Mahdavinejad, Mohammad Javad, and Nooshin Nagahani. 2011. "Manifestation of the concept of motion in Iranian architecture." *Studies of Iranian-Islamic city* 2, no. 3: 21-34. [In Persian]
- Malekshahi, Hassan. 1997. *Motion and a comprehensive account of its divisions*. Tehran: Soroush. [In Persian]
- Mirhadi, Seyyed Mehdi and Mohammad Najafi. 2021. "Ontology and the perceptual role of imagination in Islamic philosophy (from Avicenna to Mullā Ṣadrā)." *Journal of Sadra'i Wisdom* 9, no. 2 (summer): 117-127. [In Persian]
- Mullā Ṣadrā. 1981. *Al-Ḥikmat al-muta'āliya fī l-asfār al-arba'a*. Qom: Tali'a Nur. [In Arabic]
- Shajari, Morteza, Safa Salkhi Khasraghi, and Maziar Asefi. 2018. "Degrees of perception of fluid space in Tabriz Congregation Mosque with a view of the notion of motion in Mullā Ṣadrā's philosophy." *Contemporary Wisdom* 9, no. 2: 19-38. [In Persian]
- Tamimi, Majid, and Ahad Faramarz Gharamaleki. 2021. "What is 'self-knowledge' in Ṣadr al-Muta'allihīn's philosophy." *Journal of Hikmat Sadra'i* 9, no. 2 (spring and summer): 53-65. [In Persian]

جستاری در مراتب ادراکی مسجد_مدرسه آقا بزرگ کاشان، براساس نظریه حرکت جوهری ملاصدرا^۱

مهدی بنی‌اسدی باغمیرانی*

سید بهشید حسینی**، آزاده شاهچراغی***

چکیده

مباحث معرفتی در معماری وامدار حرکت افراد در فضا است. ادراک با عنایت به مفهوم فلسفی حرکت و نظریه حرکت جوهری ملاصدرا، اشاره به دریافت تدریجی افراد از فضاهای معماری دارد. بر همین اساس، ادراک عمیق و جامع از فضاهای مسجد_مدرسه، بدون حرکت امکان‌پذیر نمی‌باشد(به دلیل تنوع حرکتی در قالب دو کاربری نیایشی و آموزشی). برای دست‌یابی به درکی عمیق از این فضاها، می‌بایست ناظر در فضا حرکت کند، و پس از تجربه کردن حرکت‌های فیزیکی و ذهنی، مرتبه ادراکی خود را ارتقاء دهد. سؤال کلیدی این پژوهش، در قالب مورد پژوهی این است که، با توجه به تنوع دسترسی‌ها در مسجد_مدرسه آقا بزرگ کاشان؛ حرکت چگونه باعث ارتقا ادراک از مرتبه مادی به معنوی می‌شود؟ روش این پژوهش، توصیفی_تحلیلی و مورد پژوهی است، و نتایج آن نشان می‌دهد که، با وجود مسیرهای مجزا(برای کاربری نیایشی و آموزشی) در فضاهای مسجد_مدرسه، ناظر با حرکت

* دانشجوی دکتری معماری، گروه معماری، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران،
m.baniasadi@srbiau.ac.ir

** استاد گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر، تهران، ایران (نویسنده
مسئول)، behshid_hosseini@art.ac.ir

*** دانشیار گروه معماری، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران
shahcheraghi@srbiau.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۹/۲۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۰۹

Copyright © 2018, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material for any purpose.

در هر کدام از این مسیرها، سه نوع حرکتی (بصری، فیزیکی و ذهنی) را تجربه می‌کند، که در قالب چهار رکن در مسجد و سه رکن در مدرسه، ادراک ناظر را (هم‌راستا با مراتب ادراکی ملاصدرا)، از مرتبه حسی به خیالی، و سپس مرتبه عقلی هدایت می‌کند.

کلیدواژه‌ها: حرکت، ادراک، مسجد_مدرسه آقا بزرگ، حرکت جوهری، مراتب ادراکی، ملاصدرا.

۱. مقدمه

مطابق مشرب فکری حکمت متعالیه، اساس ادراک در فضاهای معماری و ارتقاء آن از سطح ماده به معنا، مستلزم حرکت در دو قالب فیزیکی و ذهنی است. اگرچه معماری دارای ساختاری مادی است، اما می‌تواند مراتب ادراکی افراد را، در گذار و حرکتی تدریجی (مطابق با نظریه حرکت جوهری) از مرتبه مادی به مرتبه‌ای باطنی هدایت کند (نصر ۱۳۸۰؛ خاتمی ۱۳۹۰). تشریح این موضوع نیازمند رجوع به مصادیقی است؛ که کاربری چند عملکردی مسجد_مدرسه، به دو دلیل شایسته این موضوع است. از یک طرف، در این بناها به دلیل ترکیب دو کاربری متفاوت، نوع حرکت در آن دارای تنوع بیشتری نسبت به دیگر بناهای معماری است؛ و از طرف دیگر، این بناها به دلیل عملکرد نیایشی و آموزشی خود (مذهبی)، دارای مفاهیم مستتر در خود هستند، که در مراتب عالی ادراک دریافت می‌شوند.

سیر تحولی مدارس از عصر سلجوقی با نظامیه‌ها آغاز، و در عصر تیموری ادامه داشته است (دیلماری و دیگران ۱۴۰۰). این مدارس در اوج شکوفایی خود، پس از طی مراحل تکاملی، در دوره‌های صفوی و قاجار با مساجد مجاورت خود ادغام شدند (صدری کیا و دیگران ۱۴۰۰)، و ساختاری جدید تحت عنوان مسجد_مدرسه را شکل داده‌اند. در عصر صفوی این پیوند به سادگی در مجاورت حیاط یا ورودی شکل می‌گرفت؛ اما مسجد_مدرسه‌های دوره قاجار همانند سایر ابنیه در این عصر پر از ابداعاتی است (اسمعیلی و حسینی ۱۳۹۹: ۲۲۲)؛ که در خور امعان نظر است. کشف مراتب ادراکی در این ساختار بدیع، نیازمند واکاوی مفهوم حرکت در فضاهای مسجد_مدرسه است. اگرچه مفهوم حرکت، دارای ابعاد مختلف است؛ ولی در مجال کوتاه این پژوهش، نگارنده در پی آن است که، با تکیه به نظریه حرکت جوهری و مراتب ادراکی ملاصدرا، از طریق بررسی نوع دسترسی‌ها و مسیرهای حرکتی در این ساختار فضایی بدیع، جایگاه حرکت در مراتب ادراکی مسجد_مدرسه آقا بزرگ کاشان را، مورد واکاوی قرار دهد.

پرسش اصلی این پژوهش این است که: با توجه به تنوع حرکت‌ها و دسترسی‌ها در مسجد_مدرسه آقا بزرگ کاشان؛ حرکت چگونه باعث ارتقا ادراک از مرتبه مادی به معنوی می‌شود؟

۲. پیشینه تحقیق

پیشینه مطالعاتی در باب تأثیرگذاری مفهوم حرکت بر ادراک افراد، در دو حوزه معماری و فلسفه قابل پی‌گیری است. مباحث معرفتی در فلسفه با تکیه بر نظریه حرکت جوهری به شرح زیر است: مختاری (۱۳۹۹) ادراک در مرتبه حس، امری ناقص، و حرکت جوهری را لازمه ارتقاء ادراک از ماده به معنا می‌داند؛ همچین خانی و فرقانی (۱۳۹۲)، با روشن کردن مواضع ملاصدرا در باب جایگاه ماده در ادراک، حرکت جوهری را لازمه ادراک حضوری می‌دانند. اما پیشینه مطالعاتی در بخش معماری خود شامل دو قسم است؛ قسم اول مربوط به مفهوم حرکت است؛ و قسم دیگر به مسجد_مدرسه می‌پردازد. گلستانی و دیگران (۱۳۹۶)، پیوستگی فضایی را عامل تداوم حرکت فیزیکی و ذهنی افراد در فضا تعریف می‌کنند؛ و به دلیل وابستگی ادراک به حرکت، ادراک را امری تدریجی می‌دانند. مهدوی‌نژاد و ناگهانی (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان تجلی مفهوم حرکت در معماری، با توجه به نوع حرکت افراد، ویژگی‌های ادراکی از فضاها را تبیین کرده‌اند. در پژوهشی دیگر آصفی و دیگران (۱۳۹۶) در قالب موردپژوهی، سیر ادراکی در فضاهاى مسجد کبود تبریز را، با تکیه بر مفهوم حرکت، مورد بررسی قرار داده‌اند. اما در مورد پژوهش‌هایی که در حوزه مسجد_مدرسه صورت گرفته باید گفت که: هوشیاری و دیگران (۱۳۹۲) به دسته‌بندی مسجد-مدرسه‌ها، بر پایه ارتباط بخش‌های نیایشی و آموزشی پرداخته‌اند؛ در همین راستا مهدوی‌نژاد و دیگران (۱۳۹۲) در پژوهش خود، مسجد و مدرسه‌های دوره قاجار را، به سه دسته تقسیم کرده‌اند. حسینی علمداری و دیگران (۱۳۹۶) نیز، مبتنی بر دسترسی‌ها، ارتباطات میان ساختارهای مسجد-مدرسه‌ها مورد واکاوی قرار داده‌اند.

با التفات به سابقه مطالعاتی، امر بدیعی که در این پژوهش صورت گرفته این است که، در پژوهش‌های صورت گرفته پیشین، عموماً در دو شکل مقالات به نوشته تحریر درآمده‌اند؛ یا در حوزه فلسفه، صرفاً در قالب مباحث نظری، فرآیند ادراک با عنایت به موضوع حرکت، مورد بررسی قرار گرفته است؛ و یا در حوزه معماری، به بررسی سیر تکاملی مسجد_مدرسه‌ها، از بعد مجاورت کالبدی و نحوه دسترسی این دو عملکرد در کنار هم، محدود شده است، و کمتر

به مفاهیم ادراکی در این فضا پرداخته شده است؛ اما در این پژوهش با دیدی فلسفی به مفهوم حرکت و ادراک، مراتب ادراکی در مسجد_مدرسه‌های مورد بررسی قرار گرفته است.

۳. روش تحقیق

تحقیق حاضر کیفی با رویکرد توصیفی_تحلیلی و موردپژوهی بر پایه مدارک و اسناد کتابخانه‌ای است. در بخش مبانی نظری، ابتداً از طریق تحلیل متون فلسفی، جایگاه نظریه تقشیر و نظریه حرکت جوهری در مباحث معرفتی فلسفه شرح داده است؛ و سپس براساس نظریه حرکت جوهری و سیر ادراکی در آن، اقسام حرکتی در فضاهای معماری دسته‌بندی شده، و نهایتاً براساس همین اقسام حرکتی، مراتب ادراکی در فضاهای معماری شرح داده شده است. اما در بحث نظری انواع مسیر حرکتی و دسترسی‌ها در مسجد_مدرسه‌ها، طبقه‌بندی شده؛ و در قالب جدول شماره سه، ۷مسجد_مدرسه صفوی را با ۱۵مسجد_مدرسه قاجار از نظر مسیر حرکتی و دسترسی با هم مقایسه شده‌اند؛ و نهایتاً از طریق موردپژوهی، و در قالب چهار رکن، نوع حرکت و مرتبه ادراکی در فضاهای مسجد_مدرسه آقا بزرگ، مورد بررسی قرار گرفته است.

۴. مبانی نظری

اگرچه حرکت از طرف بسیاری از فلاسفه یونانی، مورد پذیرش قرار گرفته است؛ اما تفسیر ارسطو برای حرکت متفاوت از آنهاست؛ وی حرکت را، به فعلیت رسیدن از قوه، به جهت کسب کمال می‌داند. این دیدگاه ارسطو در باب حرکت، مورد پذیرش بسیاری از فیلسوفان مسلمان قرار گرفته است. در بین حکمای اسلامی، ابن سینا حرکت را، تبدیل تدریجی جسم در جهت شیء دیگر تعریف می‌کند؛ همچنین فارابی در رساله الدعای القلیبه به انحصار حرکت را در چهار مقوله و به عدم وقوع آن در جوهر تصریح دارد(گنجور ۱۳۹۴: ۵۹)؛ اما ملاصدرا با رویکرد وجودی خود، با جمهور حکما مخالفت می‌کند، و با طرح نظریه حرکت جوهری، به وقوع حرکت در مقوله جوهر اشاره دارد(ملاصدرا ۱۹۸۱/۴: ۴).

اگرچه برخی حرکت جوهری را به هراکلیتوس، و برخی دیگر طرح آن را به بعضی از متکلمین نسبت داده‌اند(ملکشاهی ۱۳۷۶: ۲۷۸)؛ اما نکته مهم اینجاست که در بین فلاسفه، ملاصدرا تنها کسی است که بر پایه اصالت وجود و با بیان ادله منطقی به اثبات حرکت جوهری مبادرت ورزیده است(ملاصدرا ۱۹۸۱/۳: ۵۶۶)، و البته به اشکالات فلاسفه دیگر همچون بوعلی

سینا پاسخ داده است (ملاصدرا ۳/۱۹۸۱: ۸۶)؛ پس وی را می‌توان قهرمان اثبات عقلانی نظریه حرکت جوهری دانست.

ملاصدرا بر پایه اصالت وجود، حرکت در هویت وجودی را اصیل می‌داند، در نتیجه حرکت در بعد ماهوی را، امری بالعرض تعریف می‌کند. اساساً از نظر ملاصدرا، ماهیت اعتباری است و تحقق خارجی حرکت بالعرض است، و حقیقت حرکت در هویت وجودی اشیاء رخ می‌دهد (ملاصدرا، ۱۹۸۱/۶: ۳۲۴). این در صورتی است که، مشائیون و بوعلی سینا، برخلاف ملاصدرا که با تکیه بر اصالت وجود، حرکت را در مباحث مابعدالطبیعه و نفس معتبر می‌دانسته است، در موضعی سختگیرانه و مبتنی بر اصالت ماهیت، جایگاه اصلی این مباحث را در طبیعیات و قلمرو جسم تعریف کرده‌اند (ابن سینا ۱۳۷۶: ۲۰۴). بر این اساس می‌توان گفت، شاخص‌ترین دلیل تمایز اندیشه فلسفی سینوی با صدرایی در باب حرکت جوهری ناشی از این است که، شیخ الرئیس با اصالت دادن به اعتباریات و نفی تشکیک در ماهیت، در پذیرش حرکت در جوهر موجودات دچار تردید است، و نهایتاً آن را انکار می‌کند؛ اما ملاصدرا برخلاف حکمای مشائی و بوعلی سینا، با تکیه بر مباحث مربوط به نفس، پایه ادله اثباتی خود را، بر مبنای اصالت وجود بنا نهاده است.

۱.۴ ادراک بر پایه دو نظریه تقشیر و حرکت جوهری

جایگاه حرکت در ادراک، از مباحث قدیمی معرفتی در فلسفه است (گنجور ۱۳۹۴). در میان فلاسفه اسلامی، ملاصدرا براساس نظریه حرکت جوهری خود، مراتب ادراکی را در ساحت حس، خیال و عقل تعریف کرده است، اما فلاسفه پیش از وی، در باب ادراک بر نظریه تقشیر تکیه داشته‌اند. براساس نظریه تقشیر، در مواجهه با هر شیء‌ای، به واسطه قوای حسی، صورتی از آن شیء، همراه به عوارض مادی در ذهن شکل می‌گیرد؛ سپس قوه خیال برخی از ویژگی‌های مادی آن شیء را، تجرید می‌کند، اما برخی از عوارض مادی همچنان حضور دارند؛ نهایتاً قوه عقل تمام خصوصیات مادی را تجرید می‌کند، و صرفاً دریافت‌های ماهوی، باقی می‌ماند (حسینی‌شاهرودی و اسکندری ۱۳۹۶). اما ملاصدرا با جمهور فلاسفه پیش از خود که به این نظریه اعتقاد داشتن مخالفت می‌کند؛ زیرا معتقدست در فرآیند ادراک، تغییر و تحول نمی‌تواند در صورت شیء رخ دهد، بلکه می‌بایست در جوهر نفس (ادراک کننده) رخ دهد، و وی را به مراتب بالا رهسپار کند. مطابق نظریه حرکت جوهری ملاصدرا، در مواجهه انسان با هر پدیده مادی، صورتی به مدد قوای حسی (بدون اینکه دخل و تصرفی در آن پدیده صورت

دهد)، در ذهن ابداع می‌شود؛ سپس با بکارگیری قوه خیال، و همچنان بدون هیچ تغییری در آن شیء، صورتی مثالی ایجاد می‌شود، و نهایتاً در حرکت و سیر صعودی در مرتبه عقلی، ادراک در عالی‌ترین مرتبه، از آن شیء برای ناظر ایجاد می‌شود (ملاصدرا ۱۹۸۱/۳: ۲۹۰ و ۳۶۶). بنابراین، ادراک مبتنی بر حرکت جوهری، چه از طریق حس و خیال ایجاد شده باشد و چه بر پایه عقل باشد، واقعیت خارجی آن شیء را دگرگون نمی‌سازد.

جدول ۱. قیاس نظریه تقشیر و حرکت جوهری در ادراک؛
(مأخذ: نگارندگان)

نظریه حرکت جوهری	نظریه تقشیر	
ایجاد صورتی مادی به مدد حواس پنج‌گانه فرد	ایجاد صورتی از شیء مادی در ذهن	قوه حس
تبدیل صورت مادی به صورت خیالی، به مدد قوه خیال نفس (در حضور ماده، والبته بدون دخل و تصرف)	تحول و تجرید برخی ویژگی‌های مادی آن شیء، در ذهن	قوه خیال
فاصله گرفتن ادراک از ماده، و ایجاد درکی صرفاً مجرد	تجرید تمام ویژگی‌های مادی شیء، و ایجاد درکی مجرد	قوه عقل
↓	↓	
سیر ادراکی در نظریه حرکت جوهری، براساس حرکت در جوهر نفس (ادراک کننده) از عالم محسوسات به معقولات رخ می‌دهد، و نه شیء مادی.	سیر ادراکی در نظریه تقشیر، براساس انتزاع کردن ماده و تحول شیء در ذهن شکل می‌گیرد	تفاوت سیر ادراکی در دو نظریه

مطابق با توضیحات و جدول بالا، حرکت جوهری به بالا بردن ظرفیت وجودی ادراک کننده (از حس تا عقل) تأکید دارد. در حقیقت نظریه حرکت جوهری اساس جهان‌بینی صدرایی را شکل می‌دهد (گنجور ۱۳۹۴)، و آنچنان عمیق است، که برای شرح مراتب ادراکی باید در آن جستجو کرد. بارزترین جایگاه بروز این نظریه در معماری راه، می‌توان در سیر ادراکی در فضا معماری مشاهده کرد (شجاری و دیگران ۱۳۹۷). در این نوشتار، از این نظریه جهت شرح جایگاه حرکت در مراتب ادراکی فضاهای مسجد_مدرسه‌ها استفاده شده است.

۲.۴ حرکت جوهری و ادراک فضا

فضاهای معماری جایگاهی مناسب برای برآورده شدن نیازهای مادی و معنوی افراد محسوب می‌شود. یکی از مهمترین تأثیرات فضاهای معماری بر انسان، ارتقاء ادراک انسانی به مراتب باطنی، در سیر تدریجی است (احمدی و دیگران ۱۳۹۹). این سیر ادراکی را ملاصدرا به مراتب ادراکی تعبیر می‌کند. ملاصدرا با بیان ادل متعدد، مراتب ادراکی را متأثر از اصل حرکت، و نظریه ارزشمند خود یعنی حرکت جوهری می‌داند. ملاصدرا در تعریف خود از حرکت جوهری، جوهر و اصل ماده را، در حرکتی دائمی می‌داند (گنجور ۱۳۹۴)؛ اما آنچه در آرای صدرا مشهود است، و در قیاس با نظریه تقشیر نیز مشخص شد، این است که، از نظر وی ادراک به امر مادی تعلق نمی‌گیرد، و اساساً ادراک بر مجرد از ماده استوار است؛ زیرا که ماده به واسطه ویژگی اعدامیش، در درک حضوری غایب است (خانی و فرقانی ۱۳۹۲). بر همین اساس، جهت شکل گرفتن حقیقت ادراک در فضاهای معماری، می‌بایست سیر از ماده به معنا در ذهن فرد صورت پذیرد؛ در نتیجه تجربه این مراتب ادراکی (مطابق با نظریه حرکت جوهری) وابسته به حرکت و امری تدریجی است (ملاصدرا ۱۹۸۱/۳: ۲۷).

سیالیت و شناوری فضا موضوعی است که از طرف محمدرضا حائری مطرح می‌شود. وی معتقدست: ادراک تدریجی فضا (با عنایت به حرکت در بستر زمان)، هیچگاه منقطع نمی‌شود؛ همراه با وی، نادر اردلان ذیل مفهوم پیوستگی فضا، تداوم حرکتی را، لازمه ادراک می‌داند؛ و ادراک را در سه مرحله اتصال، انتقال [حرکت] و وصول تعریف می‌کند (گلستانی و دیگران ۱۳۹۶). تجلی اصل حرکت در معماری، هم در شکل فیزیکی و هم در قالب ذهنی امکان بروز در فضاهای معماری را دارد. نوع حرکت بین فضاها، نقش بسزایی در درک فضاهای معماری دارد. با نگاهی به ساختارهای فضایی مسجد_مدرسه‌های ایرانی، به نظر می‌رسد با حضور و حرکت ناظر در این فضا، اقسام حرکتی بر ناظر مترتب می‌شود، که کیفیت ادراکی وی را ارتقاء می‌دهد؛ این اقسام حرکتی در فضای به ترتیب زیر هستند:

۱.۲.۴ حرکت بصری

با بررسی سیر تحولی مسجد_مدرسه‌های ایرانی، می‌توان متوجه افزایش امکان حرکت چشم در برخی از فضاهای مسجد_مدرسه شد. زیرا که حرکت چشم نقشی اساسی در درک فضا دارد (مهدوی‌نژاد و ناگهانی ۱۳۹۰). این مهم به واسطه اضمحلال بعد مادی جداره‌ها رخ می‌دهد؛ به عنوان مثال از طریق ایجاد منافذی در جداره‌ها (مطابق با تراز دید افراد) که منجر به

برقراری ارتباط بصری می‌شود (گلستانی و دیگران ۱۳۹۶). اما نکته قابل توجه آن است که با حرکت چشم ناظر در فضا، سطح ادراک در وی ارتقاء پیدا می‌کند؛ اما در مرتبه مادی می‌ماند.

۲.۲.۴ حرکت فیزیکی

یعنی جابجایی کالبد فیزیکی افراد در فضا. در معماری مسجد_مدرسه، حرکت در همه جا تسهیل شده است، و تا جایی که حریم‌ها (برای بخش آموزشی) اجازه دهد، در هیچ جا مانعی وجود ندارد. در این معماری، با حذف موانع فیزیکی و استفاده از مفصل‌های فضایی، امکان حرکت فیزیکی از یک فضا به فضای دیگر، برای افراد فراهم می‌شود. این مرتبه حرکتی آنچنان در ادراک فضا اهمیت دارد که، زوی، زومتر و الکساندر، افراد را به حضور فیزیکی و قدم زدن در فضا، تشویق می‌کنند (زوی ۱۳۸۷؛ Zumthor 2010؛ Alexander 1979). اما همچنان در این مرتبه، ادراکات به دلیل التفات به امور شکلی و حسی، در سطح مادی است.

۳.۲.۴ حرکت ذهنی

تنها راه ادراک معماری، از طریق حرکت چشم و فیزیکی، نیست (Zumthor 1998)، بلکه در عالی‌ترین نوع حرکت، چشمان و فیزیک مخاطب از حرکت باز ایستاده، و حرکت به مدد قوه ذهن و خیال وارد مرحله‌ای عمیق‌تری می‌شود، که مربوط به معقولات معنایی است (آصفی و دیگران ۱۳۹۶؛ مهدوی‌نژاد و ناگهانی ۱۳۹۰).

۳.۴ ارکان ادراکی در فضاهای مسجد_مدرسه

ملاصدرا با توجه سعه وجودی هر فرد، حرکت را امکانی جهت تجربه و ارتقاء مراتب ادراکی وی می‌داند (ملاصدرا ۱۹۸۱/۳: ۴۶۸؛ ملاصدرا ۱۹۸۱/۱: ۱۸۸)؛ و با تکیه بر نظریه حرکت جوهری، سه مرتبه ادراکی حسی، خیالی و عقلی را تعریف می‌کند (تمیمی و فرامرزق‌راملکی ۱۴۰۰). این سیراستکمالی در فضاهای معماری نیز قابل تعمیم است.

در گذر زمان، فضاهای مسجد_مدرسه، با توجه به مسیر حرکتی در فضاها، و همچنین نوع مجاورت فضاهای نیایشی و آموزشی در کنار هم، می‌تواند مراتب متفاوتی از ادراک را، در ذهن مخاطب ایجاد کند. برای شرح این مراتب تدریجی ادراک در فضاهای مسجد_مدرسه، ارکانی تعریف شده است، که در زیر به آن می‌پردازیم:

۱.۳.۴ رکن مکث

تحت تأثیر تزئینات مادی و کالبدی، در این رکن ادراکی، فرد فارغ از هرگونه درک باطنی و معنایی از فضای معماری است (سلیمانی‌شیجانی و همکاران ۱۳۹۳)؛ در نتیجه هیچ ارتقاء و حرکتی صعودی در ادراک وی وجود ندارد، زیرا آنچه که با ادراکات ناظر قرین است، ابعاد مادی فضا است؛ و هیچ بعد معنایی در ادراکات ناظر فعال نیست.

۲.۳.۴ رکن انتقال

حقیقت ادراک در فضاهای معماری، در مرتبه حس متوقف نمی‌شود؛ و ناظر با عمیق شدن در ادراک حسی خویش، به واسطه مشاهده کالبد و تزئینات بر آن، صورت حاصله از دریافت‌های حسی را وارد ذهن می‌کند، تا به مدد قوه خیال، به معانی مجرد دست پیدا کند (کلانتری و سعدوندی ۱۴۰۰؛ میرهادی و نجفی ۱۴۰۰).

۳.۳.۴ رکن وصل

رکن وصل، جایی برای حضور مفهوم شفافیت و ادراکات مجرد، در قالب فضاهای تهی است. حضور نور در شفافیت فضاهای تهی، امری فرعی نیست، بلکه با حضورش، حقیقت موجود در فضا هویدا می‌شود. حضور این عنصر معنا بخش مقدر نمی‌شود، مگر با حذف ماده در فرآیند ادراک.

۴.۳.۴ رکن وحدت

اگر در پس ادراک حسی از فضاهای معماری، معانی پنهانی وجود داشته باشد، در این رکن هر فرد می‌تواند با توجه به سعه وجودی خودش، با این معانی پنهان متحد و یکی شود (سلیمانی‌شیجانی و دیگران ۱۳۹۳؛ سلیمانی دره‌باغی ۱۳۹۸)، تا در بالاترین مرتبه ادراکی، به ادراک عقلی دست پیدا کند.

۵. بحث نظری و موردپژوی

حرکت در فضای مسجد_مدرسه‌های ایرانی به دلیل رعایت حریم‌ها (مجاورت دو فضای نیایشی و آموزشی در کنار هم)، و همچنین توجه به حضور و ادراک حقیقی فضا اهمیت دارد.

در این بخش از نوشتار، در ابتدا، نوع مسیر حرکتی و نحوه پیکره‌بندی در مسجد_مدرسه‌های ایرانی مورد بررسی قرار گرفته است؛ سپس در قالب جدول ۲ و ۳ این مسیر حرکتی و پیکره‌بندی در ۲۲ مسجد_مدرسه صفوی و قاجاری مورد قیاس قرار گرفته، و در خاتمه با توجه به ارکانی ادراکی، نوع حرکت در هر رکن مسجد_مدرسه آقا بزرگ کاشان مورد بررسی قرار گرفته است، و مرتبه ادراکی حاصل از آن مشخص شده است.

۱.۵ نحوه ورودی به مسجد_مدرسه، و مسیر حرکتی برای فضاهای نیاشی و آموزشی

نوع اول: دارای ورودی مشترک، بعد از ورودی به حیاط، جداسازی مسیر حرکتی؛
نوع دوم: دارای ورودی مشترک، جداسازی مسیر حرکتی از هشتی ورودی؛
نوع سوم: دارای ورودی مشترک، جداسازی مسیر حرکتی از هشتی ورودی به واسطه دالان یا ایوان؛
نوع چهارم: دارای ورودی مستقل، اما به واسطه دالان یا ایوان، با هم ارتباط دارند؛
نوع پنجم: دارای ورودی مستقل، و فاقد هرگونه ارتباطی (حسینی‌علمداری و دیگران ۱۳۹۶؛ اسمعیلی و حسینی ۱۳۹۹).

۲.۵ نحوه پیکره‌بندی دو فضای نیایشی و آموزشی در کنارهم، و نوع ارتباط عمودی و افقی در فضا

نوع اول: در یک طبقه و در مجاورت هم؛
نوع دوم: در یک طبقه و در مجاورت هم، اما در طبقه بالای مدرسه، مسجد گسترش یافته است؛
نوع سوم: در دو طبقه مجزا، مدرسه در طبقه بالای مسجد؛
نوع چهارم: در دو طبقه مجزا، مسجد در طبقه بالای مدرسه؛
نوع پنجم: مدرسه در دو طبقه اول و دوم، و مسجد صرفاً در طبقه دوم مدرسه قرار گرفته است (اسمعیلی و حسینی ۱۳۹۹).

جدول ۲: مسجد_مدرسه عصر صفوی و قاجار؛
(مأخذ: نگارندگان)

حکیم	ساروتقی	فرح آباد	امام	ملا عبدالله	مسجد_مدرسه عصر صفوی
صفویه (۱۰۶۷ ه.ق.)	صفویه (۱۰۵۳ ه.ق.)	صفویه (۱۰۳۰ ه.ق.)	صفویه (۱۰۲۱ ه.ق.)	صفویه (۱۰۰۰ ه.ق.)	
مروی	سردار	صدر خواجه		چهارباغ	شیخ علی‌خان
قاجاریه (۱۲۳۱ ه.ق.)	قاجاریه (۱۳۳۱ ه.ق.)	قاجاریه (۱۲۱۷ ه.ق.)	مسجد_مدرسه عصر قاجاریه	صفویه (۱۱۰۴ ه.ق.)	صفویه (۱۰۹۰ ه.ق.)
حاج قنبرعلی‌خان	سپهسالار قدیم	شیخ عبدالحمین	آقا بزرگ	سید	حکیم باشی
قاجاریه (۱۲۸۸ ه.ق.)	قاجاریه (۱۲۸۳ ه.ق.)	قاجاریه (۱۲۷۰ ه.ق.)	قاجاریه (۱۲۵۰ ه.ق.)	قاجاریه (۱۲۴۰ ه.ق.)	قاجاریه (۱۲۳۴ ه.ق.)
مشیرالسلطنه	رکن الملک	معمارباشی	سپهسالار	کاظمیه	رحیم خان
قاجاریه (۱۳۲۲ ه.ق.)	قاجاریه (۱۳۲۱ ه.ق.)	قاجاریه (۱۳۰۳ ه.ق.)	قاجاریه (۱۲۹۴ ه.ق.)	قاجاریه (۱۲۹۸ ه.ق.)	قاجاریه (۱۲۹۰ ه.ق.)

جدول ۳. مسیر حرکتی و پیکره‌بندی، مسجد_مدرسه عصر صفوی و قاجاریه
(مأخذ: نگارندگان)

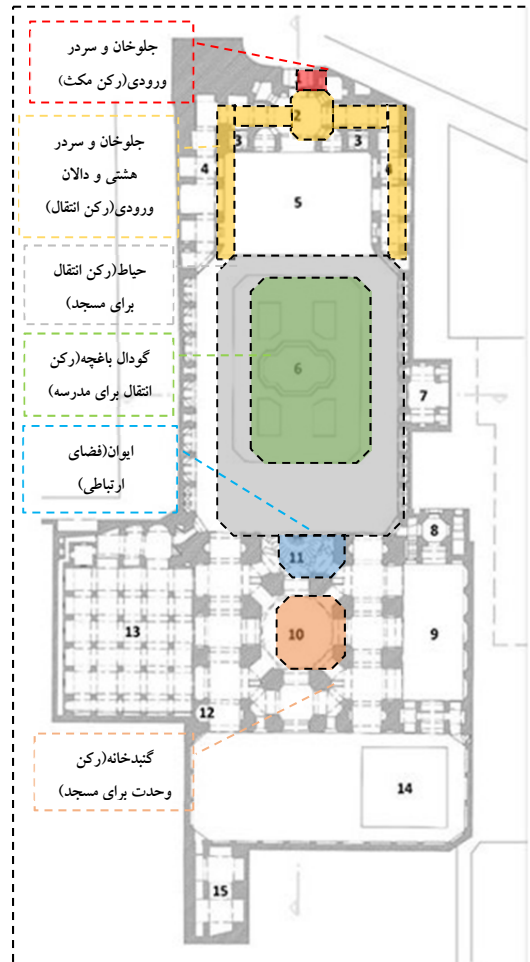
ردیف	نام مسجد_مدرسه	دوره ساخت	مکان ساخت	دارای ورودی مشترک	دارای ورودی مجزا	جاسازی مسیر حرکتی بعد از حیاط	جاسازی مسیر حرکتی از هستی	جاسازی مسیر حرکتی از طریق دالان	ارتباط صرفاً از طریق دالان یا ایوان	فاقد هرگونه ارتباطی	فضای تبلیغی و آموزشی، در یک تراز	فضای تبلیغی و آموزشی، در تراز متفاوت
۱	ملا عبدالله	صفویه	اصفهان	☒		☒					☒	
۲	امام	صفویه	اصفهان	☒		☒					☒	
۳	فرح آباد	صفویه	ساری	☒		☒					☒	
۴	ساروتقی	صفویه	اصفهان		☒				☒		☒	
۵	حکیم	صفویه	اصفهان	☒		☒					☒	
۶	شیخ علی خان	صفویه	اصفهان	☒		☒					☒	
۷	چهارباغ	صفویه	اصفهان	☒		☒					☒	
۸	صدر خواجه	قاجاریه	اصفهان	☒			☒				☒	
۹	سردار	قاجاریه	قزوین	☒		☒					☒	
۱۰	مروی	قاجاریه	تهران	☒				☒			☒	
۱۱	حکیم باشی	قاجاریه	تهران	☒		☒					☒	
۱۲	سید	قاجاریه	اصفهان	☒			☒				☒	
۱۳	آقا بزرگ	قاجاریه	کاشان	☒				☒			☒	

جستاری در مراتب ادراکی ... (مهدی بنی‌اسدی باغمیرانی و دیگران) ۷۹

۱۴	شیخ عبدالحسین	قاجاریه	تهران	☒	☒	☒	☒	☒
۱۵	سپهسالار قدیم	قاجاریه	تهران	☒	☒	☒	☒	☒
۱۶	حاج قنبرعلی خان	قاجاریه	تهران	☒	☒	☒	☒	☒
۱۷	رحیم خان	قاجاریه	اصفهان	☒	☒	☒	☒	☒
۱۸	کاظمیه	قاجاریه	تهران	☒	☒	☒	☒	☒
۱۹	سپهسالار	قاجاریه	تهران	☒	☒	☒	☒	☒
۲۰	معمارباشی	قاجاریه	تهران	☒	☒	☒	☒	☒
۲۱	رکن الملک	قاجاریه	اصفهان	☒	☒	☒	☒	☒
۲۲	مشیرالسلطنه	قاجاریه	تهران	☒	☒	☒	☒	☒

بررسی جدول ۲ و ۳ نشان می‌دهد که، در پیکره‌بندی ۱۵ بنای معرفی شده از عصر قاجار، ۸ مورد مسجد و مدرسه بر روی هم قرار گرفته‌اند؛ اما در دوره صفوی تنها دو مسجد_مدرسه حکیم و چهارباغ هستند، که این ویژگی را دارند. همچنین از باب مسیر حرکتی، درحالی که مورد ۶ از ۷ بنای معرفی شده از عصر صفوی، دارای ورودی مشترک هستند، و جداسازی از طریق حیاط صورت گرفته است؛ اما از ۱۵ بنای معرفی شده از دوره قاجار، فقط ۵ مورد دسترسی مدرسه از حیاط است. براین اساس می‌توان گفت که، مسیر حرکتی در مسجد_مدرسه‌ها قاجار نسبت به صفوی دارای تنوع بیشتری است؛ و برای این که این دو عملکرد را درکنار هم قرار گیرند، ابداعاتی شکل گرفته است؛ که به بخش مدارس این بناها، از لحاظ کالبدی و حرکتی استقلال بیشتر می‌بخشد. اگرچه این ابداعات دارای ساختاری کاملاً مادی هستند، اما در جریان ارتباط با مخاطب و نوع حرکت در فضاها، می‌تواند اتصال مخاطب را با مراتب عالی و ادراکات معنوی تسهیل کند. از آنجایی که مسجد_مدرسه آقا بزرگ کاشان در عصر قاجار، به مانند دیگر بناهای این روزگار پر از این ابداعات است؛ در این بخش از نوشتار، تحت عنوان مورد پژوهشی، به آن پرداخته شده است:

تصویر ۱: ارکان ادراکی در مسجد_مدرسه آقا بزرگ کاشان
(مأخذ: نگارندگان؛ تصویر(نوایی و حاجی قاسمی ۱۳۷۷).

۳.۵ بررسی مراتب حرکتی و ارکان ادراکی در مسجد_مدرسه آقا بزرگ کاشان

مسجد_مدرسه آقا بزرگ، با گنبد عظیم و زیبا، و همچنین اندام‌های متناسبش، از باشکوه‌ترین بناهای شهر کاشان محسوب می‌شود؛ که عموماً به ساختار کالبدی آن توجه شده است، و کمتر به بعد ادراکی آن پرداخته شده است. در این بخش از پژوهش، نگارنده قصد دارد از طریق مورد پژوهی، شرحی بر جایگاه حرکت در ادراک فضاهای مسجد_مدرسه آقا بزرگ کاشان داشته باشد.

در مواجهه با این بنا، اولین موضوعی که نظر محققین را، به خود جلب می‌کند، نوع ساختار فضایی و سلسله مراتب حرکتی در آن است. اجزای این بنا شامل سردر، جلوخان، هشتی، حیاط، گودال باغچه، مهتابی، دالان، گنبدخانه، یک مدرس و ۱۲ حجره (دیمری و دیگران ۱۴۰۰) می‌شود؛ که کل این اجزا را، می‌توان در مسیر حرکتی به چهار بخش اصلی ورودی، حیاط اصلی، گودال باغچه و گنبدخانه تقسیم کرد (تصویر ۱)؛ که ناظر با گذر از هر کدام از این بخش‌ها، فرآیند تدریجی ادراک را تجربه می‌کند (نصر ۱۳۸۰)، و ادراک خود را به مرتبه‌ای بالاتر هدایت می‌کند. مراتب ادراکی بر پایه حرکت در مسجد_مدرسه آقا بزرگ در قالب چهار رکن مکث، انتقال، وصل و وحدت شکل می‌گیرد؛ که به شرح زیر است:

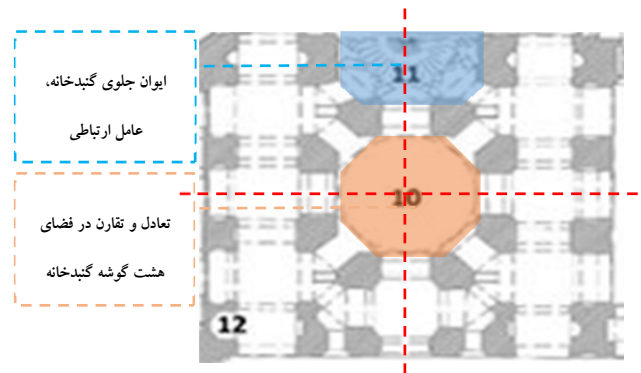
جلوخان و سردر ورودی اولین مرحله در سلسله مراتب حرکتی، همان رکن مکث در مسجد_مدرسه آقا بزرگ محسوب می‌شود. فضای ایستای جلوخان فرصت ایجاد می‌کند، که ناظر با رئویت نقش و رنگ بر سردر ورودی، آمادگی ورود به درون را، برای خود فراهم سازد. در حقیقت استفاده از جلوخان به عنوان یک مفصل شهری امکان حرکت تدریجی و اتصال درون به بیرون را، فراهم می‌سازد (رستمی قلعه‌لانی و بختیاری منش ۱۴۰۰). با این حال در این رکن، حرکت در نوع بصری و رئویت طرح و نقش بر سردر باقی مانده، و ادراکات در مرتبه حسی محدود می‌شود.

تصویر ۲: مسیر حرکتی در بخش ورودی مسجد_مدرسه آقا بزرگ کاشان (مأخذ: نگارندگان؛ تصویر(نوایی و حاجی قاسمی ۱۳۷۷).

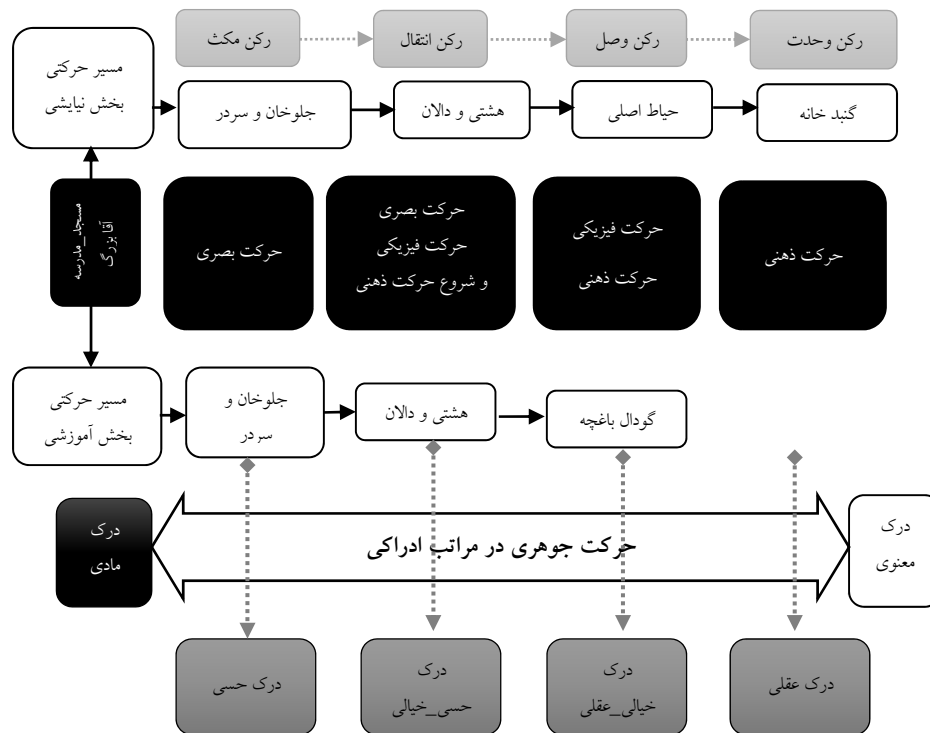
بعد از سردر و جلوخان، هشتی و دالان ورودی در سلسله مراتب بعدی حرکت، و در رکن انتقال قرار می‌گیرند. طراحی بنای به گونه‌ای است که بعد از پشت سر گذاشتن سردر ورودی از فضای هشتی امکان رئویت حیاط و گنبدخانه وجود دارد، ولی امکان دسترسی مستقیم وجود

ندارد (صرفاً حرکت بصری وجود دارد). برای ادامه مسیر حرکتی، اجباراً باید از دو راهرو جانبی و تاریک، جهت دسترسی به حیاط استفاده نمود (تصویر ۲). در این رکن، حرکت به دو نوع حرکت بصری و فیزیکی اختصاص دارد، در نتیجه حاصل آن همچنان چیزی نیست جز ادراک حسی؛ اما با گذر از فضای تاریک دالان کناری و وجود شعاع نور در انتهای مسیر، قوه خیال ناظر تحریک شد، و حرکت ذهنی در وی آغاز می‌شود.

تصویر ۳: وجود تعادل در فضای گنبدخانه مسجد_مدرسه آقا بزرگ (مأخذ: نگارندگان)؛ تصویر (نوایی و حاجی قاسمی ۱۳۷۷).

بعد از دالان کناری، مسیر حرکتی مدرسه از طریق پلکانی (که به فضای گودال باغچه دسترسی دارد)، از مسیر حرکتی مسجد جدا می‌شود. در مسیر حرکتی مسجد آقا بزرگ، حیاط رکن وصل محسوب می‌شود؛ و برای مدرسه گودال باغچه. این فضاهای تهی (حیاط و گودال باغچه)، در دل مسجد و مدرسه، عامل انسجام فضاهای پیرامون خود هستند؛ و از طریق زدودن ماده و حضور نور، به مفهوم شفافیت اشاره دارند (فلکیان و دیگران ۱۴۰۰)؛ که در آن دریافت ناظر (با توجه سعه وجودیش) از سطح مادی فراتر می‌رود، و به مدد حرکت ذهنی، به سطح معنوی می‌رسد. در این رکن ادراکات در مرتبه خیالی است، اما اگر قوه عقل با ادراکات اضافه شود، دریافت‌های ناظر به مرتبه عقلی خواهد رسید.

تصویر ۴: مراتب ادراکی و حرکتی، در ارکان مختلف ادراکی مسجد_مدرسه آقابزرگ (مأخذ: نگارندگان).

بعد از تجربه ادراکات باطنی در حیاط (در رکن وصل) و گذر از ایوان جلوی گنبدخانه (به عنوان یک عامل ارتباطی)، رکن وحدت که صرفاً در بخش نیایشی بنا (در مسجد)، و در فضای گنبدخانه شکل می‌گیرد، تا افراد آماده ادراک در عالی‌ترین مرتبه ادراکی شوند. در فضای هشت گوشه گنبدخانه، نور از طریق ۱۲ بازشو زیر گنبد، به درون هدایت می‌شود؛ به دلیل حضور نور و تعادل فضایی (تصویر ۴)، حرکت در این فضا هیچ معنایی ندارد، و تنها حرکتی وجود دارد حرکت ذهن ناظر در فضاست، تا جایی که با حقیقت فضا یکی و متحد شود، و در مرتبه عقل، ادراک معنا کند.

۶. نتیجه‌گیری

با مروری بر مباحث معرفتی ملاصدرا، برای درک معنای پنهان در فضاهای معماری، نفس در حرکت جوهری خود، سیری از ظاهر به باطن را تجربه می‌کند. تجربه این مراتب ادراکی از ظاهر به باطن، در گروی پیمایش و حرکت در فضا است. این حرکت به تدریج (مطابق نظریه حرکت جوهری) آمادگی مخاطب برای ادراک باطنی فضایی را فراهم می‌سازد؛ یعنی هر فرد با توجه به ظرفیت وجودیش، در ابتدا حرکتی از جنس بصری و فیزیکی را آغاز می‌کند، که حاصلی جز ادراک حسی ندارد، اما اگر ادراکات وی عمیق‌تر شوند، و به مرتبه خیالی و عقلی تعلق بگیرند، نوع حرکت از جنس ذهنی و معنوی خواهد بود.

در این پژوهش؛ بر پایه اقسام حرکتی و مراتب ادراکی، چهار رکن ادراکی تبیین شده است، که ظرفیت ادراکی افراد را می‌تواند تحت تأثیر قرار دهد. این نوشتار بعد از بررسی مسیر حرکتی و پیکره‌بندی ۲۲ مسجد_مدرسه عصر صفوی و قاجار، در مسجد_مدرسه آقابزرگ کاشان به صورت مجزا، مسیر حرکتی در فضاهای نیایشی و آموزشی مورد واکاوی قرار گرفته است؛ تا ظرفیت‌های ایجاد شده ناشی از نوع حرکت در هر رکن ادراکی مسجد_مدرسه آقا بزرگ تعریف شود. در سلسله مراتب حرکتی مسجد_مدرسه آقا بزرگ؛ ابتدا حرکت، از نوع بصری در رکن مکث (جلوخوان و سردر ورودی)، و نوع فیزیکی در رکن انتقال (هشتی ورودی) شروع می‌شود؛ و از آنجایی که ناظر صرفاً به عناصر مادی متوجه دارد، به طبع شامل ادراکات حسی می‌شود؛ اما در دالان کناری ورودی بخاطر حضور نور در انتهای مسیر حرکتی، حرکت ذهنی آغاز می‌شود؛ سپس در رکن وصل (حیاط و گودال باغچه) به عنوان قلب مسجد و مدرسه، از طریق زدودن ماده و حضور نور، زمینه ادراک خیالی و عقلی فراهم می‌کند. اما اوج ادراک در رکن وحدت (فضای گنبدخانه) و تنها در بخش نیایشی این بنا (فضای مسجد) رخ می‌دهد، که جسم و چشم از حرکت می‌ایستند و تنها ذهن حرکت می‌کند، و به مدد قوه عقل، ناظر می‌تواند از درک مادی فاصله بگیرد و صرفاً درک باطن کند.

پی‌نوشت

۱. این مقاله برگرفته از رساله دوره دکتری نویسنده اول با عنوان «مقام ناساخته‌ها در معماری ایران و ارتباط این فضاها با مفهوم وحدت» به راهنمایی نویسنده دوم و مشاوره نویسنده سوم در دانشگاه علوم و تحقیقات است که در حال انجام می‌باشد.

کتاب‌نامه

- آصفی، مازیار، شجاری، مرتضی و سلخی خسرقی، صفا (۱۳۹۶)، حرکت تکاملی نفس آدمی در فضای مسجد برمبنای آرای ملاصدرا (نمونه‌موردی مسجد کبود تبریز)، فصلنامه‌ی *کیمیای هنر*، س ۶، ش ۲۲.
- ابن سینا (۱۳۷۶)، *الهیات من کتاب الشفاء*، تحقیق حسن حسن‌زاده آملی، قم: بوستان کتاب.
- احمدی، مهدیه، فرکیش، هیرو. احمدی، وحید. و کوچک خوشنویس، احمد میرزا. (۱۳۹۹)، بازشناسی رابطه رمزگان معماری مساجد و کیفیت حضور قلب نمازگزاران (موردپژوهی: مساجد عصر صفوی اصفهان)، *فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی*، س ۵، ش ۲.
- اسمعیلی، بیتا. و حسینی، اکرم. (۱۳۹۹)، تحلیل پیکره بندی مسجد-مدرسه های ایران در دوره صفویه و قاجار، *معماری اقلیم گرم و خشک*، س ۸، ش ۱۲.
- باقرزاده کنیری، شهره. کاظمی شیشوان، مهروش. حسینی، اکرم. و سیدالماسی، مهدی. (۱۴۰۰)، خوانش نظریه اتمسفر پیتر زومتور در تحلیل کیفیت فضایی مساجد آذربایجان شرقی (نمونه موردی: مساجد جامع تبریز، میانه، سراب، اهر، بناب و عجب شیر)، *اندیشه معماری*، س ۵، ش ۱۰.
- بمانیان، محمدرضا. و عظیمی، فاطمه (۱۳۹۵)، انعکاس معانی منبعث از جهان بینی اسلامی در طراحی معماری، *فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی*، س ۱، ش ۲.
- تمیمی، مجید. و فرامرز قراملکی، احد. (۱۴۰۰)، چیستی «معرفت نفس» در فلسفه صدرالمآلهین، *دوفصلنامه علمی حکمت صدرایی*، س ۹، ش ۲.
- خاتمی، محمود، (۱۳۹۰)، *پیش‌درآمد فلسفه‌ای برای هنر ایرانی*، تهران: نشر آثار هنری متین.
- خانی، ابراهیم. و فرقانی، محمدکاظم. (۱۳۹۲)، تبیینی جدید از حرکت جوهری بر اساس علم ذاتی طبایع، *فصلنامه حکمت معاصر*، س ۴، ش ۱.
- حسینی‌شاهرودی، سیدمرتضی و اسکندری. زهرا (۱۳۹۶)، بررسی تطبیقی فاعلیت ذهن در فرایند ادراک از دیدگاه ملاصدرا و هوسرل، *فصلنامه حکمت صدرایی*، س ۱، ش ۲.
- حسینی علمداری، آرش. موسوی، سید احسان. کرامتی شیخ‌الاسلامی، حمید. و سعادت‌مند، مریم. (۱۳۹۶)، گونه‌شناسی مسجد-مدرسه‌های ایران، براساس شیوه دسترسی، *باغ نظر*، س ۱۴، ش ۶۲.
- دیلماری، نیما. گلی باغ‌مهباری، نسیم. و توران پور، مجیا. (۱۴۰۰)، واکاوی الگوهای معماری خانه‌های سنتی کاشان، در طراحی مسجد-مدرسه ی آقابزرگ، *فصلنامه پژوهشهای معماری اسلامی*، س ۹، ش ۳۲.
- رستمی قلعه‌لانی، مجید. و بختیاری‌منش، الهام. (۱۴۰۰)، بررسی رابطه درون بیرون و سیر تحولات آن در مساجد ایران (از آغاز تا دوران صفوی)، *معماری اقلیم گرم و خشک*، س ۹، ش ۱۳.
- زوی، بنو (۱۳۸۷)، *چگونه به معماری بنگریم*، ترجمه فریده‌گرمان، تهران: نشر شهیدی.

- سلیمانی دره باغی، فاطمه. (۱۳۹۸)، مقایسه کارکردهای عقل از منظر ملاصدرا با کارکردهای عقل در قرآن، *دوفصلنامه حکمت معاصر*، س ۱۰، ش ۲.
- سلیمانی شیجانی، زینب، خاکپور، مژگان و رئیس سمیعی، محمد مهدی (۱۳۹۳)، بازنگری اصول و اهداف معماری معاصر ایرانی با استفاده از نظرگاه فکری ملاصدرا، *فصلنامه نقش جهان*، س ۴، ش ۱.
- شجاری، مرتضی، سلخنی خسرقی، صفا و آصفی، مازیار (۱۳۹۷)، مراتب ادراک فضای سیال در مسجدجامع تبریز؛ بانگاهی به مفهوم حرکت در آراء ملاصدرا، *حکمت معاصر*، س ۹، ش ۲.
- صدری کیا، سمیه. بمانیان، محمدرضا. و انصاری، مجتبی. (۱۴۰۰)، بررسی و تبیین چگونگی تأثیر ساماندهی فضایی بر شکل گیری الگوهای معماری مسجد مدرسه های دوره قاجار در تبریز، *نشریه هنرهای زیبا*، س ۲۶، ش ۲.
- فلکیان، نرجس. صفری، حسین. و کاظمی، علی (۱۴۰۰)، ریخت شناسی معماری معنا محور با استفاده از روش چیدمان فضا؛ مطالعه موردی: مسجد علی اصفهان، *باغ نظر*، س ۱۸، ش ۹۶.
- کلاتری، مانده. و سعدوندی، مهدی. (۱۴۰۰)، تشکیک در منشأ شباهت آثار هنرهای اسلامی (بر اساس آراء ملاصدرا)، *فصلنامه آرمانشهر*، س ۷، ش ۳۴.
- گلستانی، سعید، حجت، عیسی و سعدوندی، مهدی (۱۳۹۶). جستاری در مفهوم پیوستگی فضا و روند تحولات آن در مساجد ایران، *نشریه هنرهای زیبا*، س ۲۲، ش ۴.
- گنجور، مهدی، صادقی حسن آبادی، مجید، بیدهندی، محمد و رحیم پور، فروغ السادات (۱۳۹۴)، تأثیر نظریه «حرکت جوهری» بر اندیشه کلامی ملاصدرا، *خردنامه صدرا*، س ۴، ش ۸۰.
- مختاری، محمدحسین (۱۳۹۹)، بررسی مقایسه ای نظراسطو، ابن سینا و ملاصدرا درباره کارکرد ادراک حسی و میزان معرفت بخشی آن، *حکمت صدرایی*، س ۸، ش ۲.
- مسعودی، محمدحسین. (۱۳۸۲)، تدوین و ادراک آهنگ فضا (سیر کثرت و وحدت در طول زمان)، *مجله صفا*، س ۶، ش ۳۷.
- ملاصدرا (۱۹۸۱)، *الحکمه فی المتعالیه فی الاسفار الاربعه*، ج ۱ و ۳ و ۴ و ۸، چاپ چهارم، قم: طلیعه نور.
- ملکشاهی، حسن (۱۳۷۶)، حرکت و استیفای اقسام آن، تهران: انتشارات سروش.
- مهدوی نژاد، محمدجواد. و ناگهانی، نوشین (۱۳۹۰)، تجلی مفهوم حرکت در معماری ایران، *مطالعات شهر ایرانی-اسلامی*، س ۲، ش ۳.
- مهدوی نژاد، محمدجواد. قاسم پورآبادی، محمدحسین. و محمدلوی شبستری، آیسا. (۱۳۹۲)، گونه شناسی مسجد مدرسه های دوره قاجار، *مطالعات شهر ایرانی-اسلامی*، س ۴، ش ۱۱.
- میرهادی، سید مهدی. و نجفی، محمد. (۱۴۰۰)، هستی شناسی و نقش ادراکی خیال در فلسفه اسلامی (از ابن سینا تا ملاصدرا)، *دوفصلنامه حکمت صدرایی*، س ۹، ش ۲.

جستاری در مراتب ادراکی ... (مهدی بنی‌اسدی باغمیرانی و دیگران) ۸۷

نصر، سید حسین (۱۳۸۰)، *معرفت امر قدسی*، ترجمه فرزاد حاجی میرزایی، تهران: نشر پژوهش فرزاد روز.

نوایی، کامبیز و حاجی قاسمی، کامبیز (۱۳۷۷)، *مساجد اصفهان*، دفتر دوم، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.

Alexandere, Ch. (1979), *The Timeless Way of Building*, New York: Oxford University Press.

Zumthor, P. (2010), *Thinking Architecture*, Basel: Birkhauser. P.12,42.

Zumthor, P. (1998), *Peter Zumthor works: buildings and projects 1979-1997*, P.11,24,46.